

- Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Źródła dziejowe. – T.V. – Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. – S. 1–226. – S. 95; **Jablunowski A.W.** Pisma. T.III. Ukraina. – Warszawa: Skład główny w księgarni E.Wende i S-ka, 1911. – S. 35.
9. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. – К.: Темпора, 2006. – С. 417.
 10. ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 390-393, 395-397; Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S. 199–201, 204–205.
 11. ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 395-396; Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S. 204; Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 86. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 277; **Лазаревський А.Л.** Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов: Губернская типография, 1896. – Отд. III. – С. 1–32. – С. 16; **Лазаревський А.Л.** Акты по истории землевладения в Малороссии // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн. 4. – Отд. III. – С. 83–135. – С. 88–89.
 12. Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S. 94, 95, 204–205.
 13. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 288.
 14. **Луцицкий И.В.** Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине... – С. 13–14; Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Вып. 1. – С. 62.
 15. **Лазаревський А.Л.** Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... – С. 2.
 16. ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 86-86 зв., 91.
 17. **Зайченко В.** Село Новий Білоус та його округ. – Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В.Г.Короленка, 2003. – С. 27; **Василенко Н.П.** Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729–1730 гг. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. – С. 154–156.
 18. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. II. – Спр. 13697. – Арк. 62; **Шафонский А.** Черниговского наместничества топографическое описание. – Изд. М.Судиненко. – К.: Университетская типография, 1851. – С. 197–198, 323.

Володимир Коваленко (Чернігів),
доцент, директор Центру археології та стародавньої історії
Північного Лівобережжя ім. Д. Я. Самоквасова,
кандидат історичних наук

Новий могильник козацької доби з с. Виповзів на Чернігівщині

Поховальні пам'ятки козацької доби XVI–XVIII ст. лише відносно нещодавно стали надбанням історичної науки. Ще не так давно навіть у ході спеціалізованих археологічних досліджень вони нерідко просто ігнорувались фахівцями. І зараз, аналізуючи матеріали розкопок, наприклад, XIX ст., ми нерідко заново відкриваємо для себе знахідки цієї доби. Однією з таких маловідомих пам'яток козацької доби є невеличкий некрополь на давньоруському городищі – ранньому дружинному таборі IX–X ст. в с. Виповзів Козелецького району (а колись – Остерського повіту) на Чернігівщині.

Зазначені матеріали, як-то нерідко буває в археології, привернули нашу увагу майже випадково – в ході пошуків першопочатків досліджень Виповзівського городища. Ще наприкінці 70-х років ХХ ст., студіюючи наслідки перших археологічних досліджень літописних міст Чернігово-Сіверської землі, нашу увагу привернули пам'ятки с. Виповзів, які на тоді більшість дослідників (а за ними й автор) вважала рештками літописної Лутава, розташованої неподалік. Іншого городища поблизу тоді не було відомо, через що саме з Лутавою й пов'язували відоме з ХІХ ст., з часів публікації зводу Д. Я. Самоквасова, Виповзівське городище. З часом стало зрозуміло, що це – хибна точка зору: Виповзівський комплекс неприпустимо ототожнювати з літописною Лутавою, як то робилося раніше – писемні джерела ХІV–ХVІІ ст. згадують водночас і Виповзів, що перебував у складі Остерського староства, і Лутаву, яка лежала на кордоні з Московським царством і підпорядковувалась безпосередньо київському воєводі.

Проте це не завадило продовжити археологічні дослідження Виповзова. Наш інтерес, значною мірою, був зумовлений тим, що 2008 р. археологічна експедиція Інституту археології НАН України (ІА НАНУ) та Чернігівського Національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (ЧНПУ) під керівництвом зав. відділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, члена-кореспондента НАНУ, д.і.н., проф. О. П. Моці та зав. кафедри історії та археології України ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, директора Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова, к.і.н., доц. В. П. Коваленка в ході археологічної розвідки по літописному Шляху Володимира Мономаха з Чернігова до Києва обстежила Виповзівське городище. З 2009 р. розпочалися стаціонарні дослідження городища Виповзівською археологічною експедицією ІА НАН України та ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка під керівництвом ст. наукового співробітника Центру, асистента кафедри історії та археології України В. М. Скорохода (наукові консультанти – член-кореспондент НАНУ О. П. Моця та директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова доц. В. П. Коваленко).

Перед початком робіт, як завжди, були належним чином опрацьовані відомі архівні матеріали з історії досліджень Виповзівського городища, у т. ч. – й матеріали наукового звіту В. Л. Беренштама. Вільям Людвігович Беренштам (1839 – 1904 рр.) – єврей за етнічною приналежністю, батьки якого перейшли в лютеранство; 1862 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира; Член Південно-Західного відділення Імператорського Російського Географічного Товариства, Член Московського Антропологічного Товариства, Дійсний Член Імператорського Московського Археологічного Товариства (ИМАО) тощо. (Детальніше біографічні матеріали про В. Л. Беренштама див.: Іваничка С. «Український шістдесятник» Вільям Беренштам – дослідник місцевих старожитностей // Краєзнавство в особах. – 2012. – № 1. – С. 57 – 66.). Звіт члена ИМАО В. Л. Беренштама зберігається нині в НА ПМК РАН у

Санкт-Петербурзі, у Фонді 1, «Дело» № 48 за 1889 р. «Дело» являє собою стандартну напівкартонну папку типу «скорозшивач» кінця XIX ст., з сирього картону, з підшитими білою ниткою паперовими листами розміру, дещо більшого за сучасний стандартний. Матеріали «Дела» писані каліграфічним почерком чорними чорнилами, російською мовою XIX ст.

27 травня 1889 р. він звернувся з листом до голови Імператорського Археологічного Товариства (ИАК) графа О. Бобринського з проханням надати йому «Відкритий лист» на проведення «свої коштом» розкопок на городищі в с. Виповзів Остерського повіту, що й був виданий йому 5 червня 1889 р. за № 524 за підписом заступника голови ИАК М. Кондакова. Оскільки більшість сучасних (особливо молодих) дослідників погано уявляють собі порядок видачі «Відкритих листів» ИАК Російської імперії, що становить певний інтерес для вчених, котрі цікавляться історією розвитку нашої науки, беру на себе сміливість надати в додатках-ілюстраціях деякі з цих документів (рис. 1).

Роботи В. Л. Беренштама на Виповзівському городищі навряд чи можна вважати вдалимими. На майданчику городища його розвідковий шурф 3,40 x 3,15 м натрапив на поховання за християнським обрядом у дубовій ґрунті (1,77 x 0,34 – 0,42 м), орієнтоване головою на південний захід, причому між кистями рук небіжчика лежала монета («обол Харона») – шеляг шведського короля Густава II Адольфа (дати правління – 1611 – 1632 рр.). У північній стінці шурфу оголилось ще одне подібне ж поховання, в наслідок чого В. Л. Беренштам зробив висновок, що «...городище єсть собственно християнское сельское кладбище, судя по монете, 17го в.», і припинив подальші роботи на пам'ятці, не зафіксувавши решток розвіяних вітром оборонних споруд. Цікаво відзначити, що ані пізніші роботи А. Л. Козакова (траншея, що розрізала напільний рів городища), ані дослідження В. М. Скорохода (загалом близько 250 м², що розрізали західний схил городища, від рову до власне городищенського майданчика), жодного поховання не виявили. Вірогідно, ми тут маємо справу з незначною локальною групою поховань XVII ст., сконцентрованих на східному схилі городища, що, проте, не знімає питання про можливе виявлення в наступні роки неподалік ще ряду могил та невеличкої дерев'яної каплички чи й храму. У будь-якому разі, незважаючи на відносно невдалі польові дослідження, саме В. Л. Беренштам першим описав Виповзівське городище як археологічну пам'ятку, привернувши цим до неї увагу фахівців. Фрагмент з тексту Звіту В. Л. Беренштама про наслідки робіт на городищі с. Виповзів наведені нижче зі збереженням тогочасної орфографії та пунктуації. В тексті лише замінені російська літера «ѣ» на сучасне «е» та видалені вживані в тогочасній російській мові тверді знаки «Ъ» в кінці слів, що закінчуються на приголосний.

«Выползовское городище находится в Остерском уезде Черниговской губ. на землях села Выползова, впервые упоминаемого под 1392 г. *, в 1 версте на СЗ от него, в 1 1/2 в. к ЮЗ от с. Лутова, упоминаемого в 1155 г. **,

МИНИСТЕРСТВО
ИМПЕРАТОРСКАГО
ДВОРА.
ИМПЕРАТОРСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
КОММИССИЯ.

10.

В. Беренштам
№ 111

Открытый листъ.

На 188 *сентября* года.

*Листъ этотъ выданъ для выработки
Археологическою Коммиссіею, въ виду
въ Императорской Археологической*

*Выданъ этотъ листъ Императорскому Министерству
Средствъ Связи въ Императорской
Императорской Археологической Коммиссіи на право
присвоения археологическому раскопкамъ въ теченіи 1889
года на земляхъ казенныхъ, общественныхъ и частныхъ
разныхъ уездныхъ городовъ, въ предѣлахъ Самарскаго
уезда, земель своей губерніи,*

*съ обязанностию представлять въ Коммиссію отчеты
или свѣдѣнія по присвоившимъ раскопкамъ, а такъ
же присвоить описи вещей, найденныхъ при раскопкахъ,
и интересныя для науки предметы, для
предоставленія ихъ на Высочайшее
Велѣніе Императора возвращенію.*

Въ Императорской Археологической Коммиссіи

Иванъ Александровъ

Императорскому Министерству

*Листъ этотъ действителенъ на одинъ годъ и по истеченіи года
онъ отъ правительства обратенъ въ бумажку.*

Рис. 1. Відкритий лист В. Л. Беренштама.

в 2 1/2 в от р. Десны и в 4 в к ССЗ от с. Старогородки (Остерского городца). Городище расположено на конце длинного выступа или мыса возвышенности, которая тянется в 3,4 верстах по правой стороне Десны, в виде возвышенного ея берега, отделяя к В. заливные луга, выступ тянется по лугу по направлению к реке, поднимаясь над лугом на высоту 6,7 сажень. У подошвы возвышенности, на которых расположены с. Выползово и городище протекает небольшая река Крымка, далее к Ю. впадающая в рукав Старую Десну. Верхний слой почвы на выступах и на полях, отделяющих его от с. Выползова, состоит из чернозема; только на З. от городища в ... лесах, где выступ отделяется от остальных ... возвышенностей, находятся песчаные бугры, называемые «Чкурымовыми Буграми»; они занимают около 1/2 квадратной версты; такие же песчаные бугры, называемые «Пымчище», находятся за селом в 2 в. к Ю. от городища.

Как в черноземах на полях и на мысу, так на Чкуратовых Горбах и на Пымчище в особенности попадает оч. много черепков от глиняной посуды; часть их ничем не отличается от современных, но очень много попада-

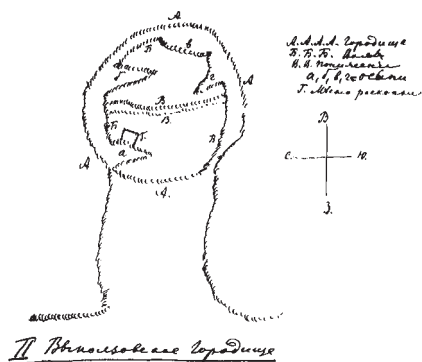
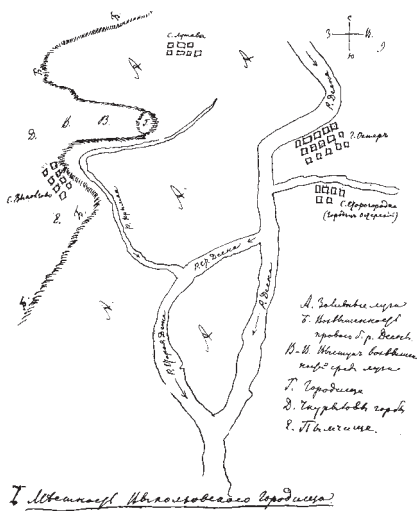

Рис. 3. Виповзівське городище (малюнок зі звіту В. Л. Беренштама. – Арк. 9).
Рис. 2. Місцевість Виповзівського городища (малюнок зі звіту В. Л. Беренштама. – Арк. 8-верх).

ется и плохо и неравномерно обожженных, с заметною примесью крупного гравия и с узорами, характерными для оч. старинных образцов керамики.

Самое городище находится на восточной более широкой оконечности выступа, который здесь очень круто поднимается над облегающими его с трех сторон лугами и над р. Крымкой; городище приблизительно на 3,25 м возвышается над остальной частью выступа; оно имеет 330 м в окружности, 65 м длины и 35 м ширины; по середине во всю ширину свою оно представляет занесенное [...] около 1,50 м понижение. (По краям замечаются валы, окружающие городище со всех сторон; ясных контуров эти валы не имеют; высота их около 2 м; в этом валу в четырех местах замечаются осыпи, сгущающиеся к середине городища; в осыпях почва состоит из сыпучего, разносимого ветром песку, в котором попадает масса черепков, аналогичных с прежде упомянутыми, и человеческих костей; в небольших обрывах над этими углублениями в черноземной почве толщиной в 1,2 м замечается также много костей и черепков).

...На глубине 0,90 м обнаружены были стенки и дно сгнившего из дубовых досок толщиной в 1 1/2 сантим. гроба; крышки не оказалось (она вероятно провалилась и слилась с перегнившим дном). Длина гроба 1,77 м, ширина его в головах 0,42 м, в ногах 0,34 м; стенки гроба вертикальны. В гробе мужской скелет, головою на ЮЗ. (летнее погребение); руки сложены ниже груди; между костями кистей рук найдена монета, шведский шеляг Густава Адольфа.

Произведенные ниже гроба раскопки не дали никаких результатов; на 0,05 м. ниже началась нетронутая песчаная подпочва. На боковой стенке ямы обнаружился другой такой же гроб с таким же направлением; а раскопки обнажившихся само собою костей в осыпи показало и там такое же

христианское погребение. Так как таким образом выяснилось, что городище есть собственно христианское сельское кладбище, судя по монете, 17го в., то раскопки были прекращены» (рис. 2-3).

Наступні покоління археологів (а в листі видачі Звіту В. Л. Беренштама, крім прізвища автора, перераховані ще прізвища московських дослідників – І. П. Русанової, С. С. Ширинського, О. М. Мельниковської, Ю. Ю. Моргунова; київських – О. П. Моці, чернігівських – О. В. Шекуна, О. М. Веремейчик, Л. В. Яснорської та ін.) беззастережно згадували «перші розкопки» В. Л. Беренштама на Виповзівському городищі, одногослоно ототожнюючи його з рештками літописного міста Лутава, згаданого вперше в літописах під 1155 р.

Світлана Скруха (Пляшева),
науковий співробітник відділу історії Берестецької битви
НІМЗ «Поле Берестецької битви»

Традиції поховання козаків та цвинтарі козацької доби на місці Берестецької битви 1651 р.

Кожному народові з його історією властиві численні традиції – звичаї, обряди, правила і норми поведінки людей, що передаються ними із покоління в покоління. Традиції живуть і діють довгий час, буває, що і століттями. Мабуть, не варто наголошувати на суспільній значимості цих традицій у нашому житті сьогодні. Напевно, не менш важливими вони були у козацькому, сповненому небезпек і пригод житті.

В першу чергу варто зупинитися на досить сумній традиції поховання померлих чи загиблих козаків-побратимів. Цей звичай нашого народу бере свій початок із незапам'ятних часів.

До сьогоднішніх днів у народі існують легенди, згідно з якими козаки ховали покійників під високими могилами, які ніби наносили шапки:

*Насипали над козаком
Та високу могилу,
Ой посадили в головоньках
Та червону калину.*

Проте дійсність спростовує це романтичне уявлення. Нині в степах України, як зазначав Д. Я. Телегін, науково досліджено тисячі курганів, де поховань, які б можна було трактувати як козацькі, практично немає. Але, водночас, відомі місця, де знаходяться десятки звичайних «плоских» цвинтарів козацької доби. Могилки над кожним таким похованням невеликі, видовженої форми.

Інкили козацька могила буває перекритою кам'яною плитою з петрогліфами (написами на камені). Такі поховання під плитами є на цвинтарях Одещини. Над могилою останнього кошового отамана П. Калнишев-